

Semiannual Journal of Hadith Studies
 Spring and Summer 2026
 Volume 18, Issue 35, Scientific-Research Article
 Pages: 319– 344

Dating the tradition of " *Kānat sūratu l-aḥzābi li-taʿdila sūrata al-baqarah* " On the Issue of Distortion of the Deficiency of the Holy Qur'an

Samane Torabi

Ph.D Student of Qur'an and Hadith Studies, University of Isfahan, Isfahan, Iran;
 Torabi.samane@gmail.com

Mohammadreza Hajiesmaeili

Professor, Department of Qur'an and Hadith Studies, University of Isfahan, Isfahan, Iran. (corresponding author). m.hajiesmaeili@ltr.ui.ac.ir

Davoud Esmaeili

Assistant professor, Department of Qur'an and Hadith Studies, University of Isfahan, Isfahan, Iran; d.esmaely@theo.ui.ac.ir

Received: 2024/12/26

Accepted: 2025/03/28

Abstract

Regarding the issue of the verbal distortion of the Holy Qur'an, the point of contention among the exegetes and scholars of the Qur'an is the belief or non-belief in the distortion of imperfection. In this regard, the believers to the distortion have always referred to numerous reports in hadith and historical sources and have relied on them to present their views. One of these traditions is "*Kānat sūratu l-aḥzābi li-taʿdila sūrata al-baqarah*", in which an attempt has been made to date this tradition by using the methods of dating the hadith. In the first step, the analysis of the source shows the reception of the hadith sources in the second half of the second century and the mention of this hadith for the first time in Musnad al-Ṭayalīsī(204). However, in the continuation of this narrative, it is faced with the trend of decreasing the tradition in the hadith sources and of course the increase in the details of the text. In the next step, the documentary dating of the tradition indicates the singularity of the way of Zar ibn Hubaysh from Ubayy ibn Ka'b and branching of the three ways from Ibn Hubaysh as the apparent common link of the tradition, but among them, the singularity and invalidity of two ways of Yazid ibn Abi al-Ziyad and the unknown narrator in Juz' Ali ibn Shadhan indicate that Asim ibn Abi al-Najud

al-Kufi is real as the main publisher of this tradition with tradition for eight people in the beginning.

Keywords: Verbal distortion of the Qur'an, dating of hadith, Asim ibn Abi al-Nujud, Zar ibn Hubaysh, common link.

Extended Abstract

Introduction

The textual integrity of the Qur'an remains a significant issue in Qur'anic and Islamic studies. Although the majority of Muslim scholars have rejected textual distortion and advanced various arguments for the preservation of the Qur'an, several reports in early hadith sources have been cited in support of the contrary view. Among them is the report stating that "the sūrah of al-Aḥzāb was equivalent to the sūrah of al-Baqarah," attributed to Ubayy b. Ka'b and associated with the alleged omission of the stoning verse. The report has been transmitted in ten textual versions through twelve isnāds in various hadith sources. This study employs an isnād-cum-matn approach to examine the transmission history and textual development of the report. By analyzing the relationships among its textual and isnād variants, the study seeks to identify its earliest recoverable form and assess its probable historical provenance. It also examines the role of major transmitters in its dissemination and development.

Materials and Methods

This study employs a historical-critical approach to hadith dating, combining traditional source criticism with contemporary isnād and matn analysis. The primary materials consist of the extant textual and isnād variants of the report stating that "the sūrah of al-Aḥzāb was equivalent to the sūrah of al-Baqarah," as transmitted in the available hadith sources. First, all identifiable versions of the report were collected from the relevant early and later hadith compilations, and their textual variants and Isnad were documented and compared. The report's occurrence in the earliest available sources was also examined in order to establish the earliest securely attested point of its transmission, while avoiding the assumption that its absence from earlier sources necessarily indicates its non-existence.

Second, the isnāds were analyzed by constructing a transmission diagram to identify the principal common link (CL), putative partial common links (PCLs), and isolated transmission routes. The historical reliability and actual transmission relationships represented by the CL and PCLs were subsequently assessed through a critical examination of biographical and rijāl

sources, including the chronological compatibility of transmitters and the possibility of direct transmission between them. Third, the textual variants were systematically compared in conjunction with their corresponding isnāds. Particular attention was paid to shared and divergent narrative elements, additions, omissions, lexical and structural variations, and the distribution of these features across different transmission branches. Finally, the correlation between textual development and the structure of transmission networks was evaluated in order to reconstruct the earliest recoverable form of the report, trace its subsequent development, and assess its probable temporal and geographical provenance.

Results and findings

The findings of this study indicate that the transmission history of the report “Kānat Sūrat al-Aḥzāb li-ta’dila Sūrat al-Baqarah” does not conform to the expected pattern of progressive expansion in hadith transmission. Although the report appears in several sources predating the Kutub al-Sitta, particularly from the late second century AH onward, it is notably absent from the canonical collections. At the same time, its textual content shows a gradual increase in some versions, particularly through formulations that more explicitly support the claim of Qur’anic textual omission. The chronological distribution of the sources, together with the considerable variation among the extant textual versions, therefore suggests a process of textual development within a particular historical transmission milieu rather than the continuous and uniform dissemination of an established tradition.

The isnād analysis further reveals a highly restricted transmission network. The report is attributed to Ubayy b. Ka’b and appears to have been transmitted from him through Zar ibn Ḥubaysh. The routes subsequently branching from Zar form three identifiable lines of transmission, two of which are isolated. The route through Yazīd b. Abī Ziyād is problematic because of its isolation and the lack of evidence for his direct audition from Zur. The version preserved in the Juz’ of ‘Alī ibn Shādhān is likewise weakened by the unidentified transmitter immediately following Zar and by the insufficient identification of several other transmitters. Although the textual features of this version and the presence of multiple routes through ‘Āṣim make it plausible that the unidentified transmitter was ‘Āṣim, this identification cannot be established conclusively.

The remaining major route is that of ‘Āṣim b. Abī al-Nujūd, whose transmission of the report is represented through eight transmitters. Nevertheless, the attribution of his transmission to Zar is itself subject to

chronological and biographical uncertainty. The evidence therefore supports the conclusion that 'Āṣim played an important role in the systematic dissemination of the report during the early second century AH, but it does not justify identifying him as its originator or fabricator.

Finally, the findings concerning the reading attributed to 'Āṣim indicate that its later prominence should not automatically be projected onto the earliest Islamic period. Its reception and diffusion were not necessarily uniform across different regions. Moreover, applying later Sunni–Shi'i classifications retrospectively to the transmission networks of the first two Islamic centuries can obscure their historical complexity. Accordingly, characterizing the report transmitted through 'Āṣim as exclusively Shi'i is not adequately supported by the available evidence.

Conclusion

The findings indicate that the report reflects a restricted and historically complex transmission process, marked by textual instability and limited isnād support. Although 'Āṣim b. Abī al-Nujūd appears to have contributed significantly to its early dissemination, the evidence does not establish him as its originator, nor does it support categorizing the report as exclusively Shi'i.

تاریخ گذاری روایت «کانت سورة الأحزاب لتعدل سورة البقرة»؛ در موضوع تحریف نقصان قرآن کریم

سمانه ترابی*

محمد رضا حاجی اسماعیلی**

داود اسماعیلی***

◀ چکیده

در موضوع تحریف لفظی قرآن کریم، محل اختلاف میان مفسران و قرآن پژوهان، باور یا انکار تحریف نقصان است. در این خصوص تحریف گرایان همواره به گزارش های متعدد موجود در منابع روایی و تاریخی استناد کرده و با تکیه بر آن ها دیدگاه های خود را مطرح ساخته اند. یکی از این روایات، روایت «کانت سورة الأحزاب لتعدل سورة البقرة» است که در این پژوهش، تلاش گردیده با بهره گیری از شیوه های تاریخ گذاری حدیث، از جمله یافتن در کهن ترین منبع، تحلیل سندی، بررسی تطورات سند و متن تاریخ گذاری شود. در گام نخست، تحلیل منبع نشان دهنده استقبال منابع روایی در نیمه دوم قرن دوم و ذکر این روایت برای نخستین بار در مسند طرابلسی (۲۰۴ م) است؛ اما در ادامه این روایت، با روند کاهش نقل در منابع روایی و البته افزایش جزئیات متن مواجه است. در گام بعد، تاریخ گذاری سندی روایت، بیانگر انفراد طریق زر بن حبیش از ابی بن کعب و انشعاب سه طریق از ابن حبیش به عنوان حلقه مشترک ظاهری روایت است اما از این میان انفراد و بی اعتباری دو طریق یزید بن ابی الزیاد و راوی ناشناخته در جزء علی بن شاذان نشان از واقعی بودن عاصم بن ابی النجود کوفی به عنوان نشردهنده اصلی این روایت با نقل برای هشت نفر در اوایل قرن دوم دارد.

◀ کلیدواژه ها: تحریف لفظی قرآن، تاریخ گذاری حدیث، عاصم بن ابی النجود، زر بن حبیش، حلقه مشترک.

* دانشجوی دکتری علوم قرآن و حدیث دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران. torabi.samane303@gmail.com

** استاد گروه علوم قرآن و حدیث دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران، نویسنده مسئول. m.hajiesmaeli@litr.ui.ac.ir

*** استادیار گروه علوم قرآن و حدیث دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران. d.esmaely@theo.ui.ac.ir

۱. مقدمه

موضوع تحریف ناپذیری قرآن از مسائل مهم قرآن پژوهی است. هرچند تحقق تحریف قرآن همواره از جانب عالمان و محققان مسلمان پذیرفته نشده و با استدلال‌های متفاوت رد شده است اما برخی با تمسک به گزارش‌های موجود در منابع روایی به تحریف قرآن کریم اصرار ورزیده‌اند. البته در نگاهی کلی موضوع تحریف قرآن، به دو نوع معنوی و لفظی تقسیم شده که مقصود از «تحریف معنوی»، برداشت انحرافی و تفسیر، برخلاف مقصود گوینده است؛ این نوع تحریف به طور قطعی در قرآن رخ داده است؛ اما «تحریف لفظی» به معنای افزایش یا کاهش و تبدیل الفاظ مورد نزاع قرآن پژوهان است. در این میان افزایش آیه، سوره و یا تبدیل آیه‌ای به آیه دیگر هیچ قائلی ندارد و تحریف به نقصان نیز خود دو قسم دارد؛ نخست کاستی در قرائت مانند اسقاط «ما خلق» از آیه «و ما خلق الذکر و الأنثی» در قرائت ابن مسعود. دوم هرگونه حذف از متن قرآن اعم از یک حرف، یک کلمه، جمله‌ای کامل، آیه و سوره (خوئی، ۱۴۱۱ ق: ۱۹۷-۲۰۰؛ معرفت، ۱۳۷۹ ش: ۲۶). درخصوص هریک از موارد مطرح شده روایاتی در کتب روایی از جمله صحاح سته نقل شده است. البته هریک از این روایات، به تفکیک نیاز به بررسی دقیق سندی و متنی دارند. از این رو در مقاله حاضر کوشیده تا خاستگاه زمانی و مکانی روایت «کانت سورة الأحزاب لتعدل سورة البقرة» را با بهره‌گیری از شیوه‌های تاریخ‌گذاری حدیث مشخص نماید. در این روایت که با ده تحریر و دوازده طریق در تمام منابع روایی به ابی بن کعب انتساب یافته سورة احزاب از جهت طولانی بودن و تعداد فراوان آیاتش به سورة بقره تشبیه شده. افزون بر آن در این روایت به فقدان آیه رجم نیز اشاره دارد.

۲. پیشینه پژوهش

تحریف لفظی و معنوی قرآن از دیرباز و از زوایای گوناگون تاریخی، کلامی، روایی و علوم قرآنی مورد مطالعه قرار گرفته است. این مطالعات پس از نگارش کتاب «فصل الخطاب فی تحریف کتاب رب الأرباب» توسط میرزا حسین نوری عمق و گسترش یافت و البته با بهره‌گیری از دلایل گوناگون نقد گردید. از جمله کتاب‌هایی که در این حوزه نگاشته شده است، می‌توان به «صيانة القرآن من التحريف» اثر آیت الله محمد هادی معرفت، «أكذوبة

تحریف القرآن بین الشیعة و السنة» تألیف رسول جعفریان، «نزاهت قرآن از تحریف» تألیف آیت‌الله عبدالله جوادی آملی اشاره کرد. علاوه بر این، مقالاتی نیز در این زمینه تألیف شده‌اند، از جمله: «بررسی دلالتی روایات تحریف‌نما در کتاب کافی» نوشته سیدرضا مؤدب و عبدالرضا حدادیان (مجله حدیث پژوهی، ۱۳۸۸، دوره اول شماره دوم) و «بررسی دلالت آیه ۴۱ و ۴۲ سورة فصلت بر عدم تحریف قرآن کریم از منظر مفسرین فریقین» نوشته رحمت‌الله حمیدی (مجله گفت‌وگو، ۱۴۰۰، سال دوازدهم شماره بیست) و نیز «تحریف در قرآن» نوشته محمدعلی مهدوی راد (دانشنامه جهان اسلام، جلد ششم) و مقاله «قرآن و عدم تحریف آن از نظر شیعه امامی» نوشته محمد حبش (همایش وحدت اسلامی) و «تحریف ناپذیری قرآن از دیدگاه سید مرتضی علم الهدی» نوشته مجتبی نوروزی (همایش بزرگداشت هزاره سید مرتضی علم الهدی، جلد دوم) و «تحلیل انتقادی دلایل دوازده‌گانه محدث نوری در اثبات تحریف به نقیصه» نگاشته عبدالهادی فقهی زاده و همکاران (مجله پژوهش دینی، ۱۳۹۹، شماره چهل و یکم) و «امتیاز وحی تنزیلی (مانزل) از وحی تبیینی (مانزل) و نقش آن در عدم تحریف قرآن» نوشته میثم زاده‌وش و همکاران (مجله قرآن، فرهنگ و تمدن، ۱۴۰۱، شماره نهم) و «نقد سندی و متنی روایات تحریف قرآن» به قلم زهرا شاه‌میرزالی (مجله حسنا، ۱۳۹۶، سال نهم، شماره سی و دوم). لیکن تاکنون پژوهشی مستقل به بررسی و تاریخ‌گذاری هر یک از روایات مربوط به تحریف به‌ویژه روایت «کانت سورة الأحزاب لتعدل سورة البقرة» نپرداخته است.

۳. روش‌شناسی پژوهش

تاریخ‌گذاری حدیث به معنای یافتن خاستگاه روایت و همچنین افراد مؤثر در نشر روایت است (موتسکی، ۱۳۹۰: ۲۱-۲۲). خاورشناسان به متون حدیثی، به‌عنوان منابعی تاریخی می‌نگرند که می‌توان با استناد به آن، تاریخ اسلام، قرآن و همچنین تاریخ پیدایش و تکوین روایات و مباحث گوناگون اسلامی را شناسایی کرد. به‌بیان دیگر هدف اصلی از تاریخ‌گذاری روایات، در گام نخست یافتن زمان پیدایش روایت و پس‌از آن بررسی سیر تطور روایت است (همان). این روش در ابتدا توسط گل‌تسیهر^۱ و شاخت^۱ ابداع و سپس توسط ینبل^۲ و

1. Ignaz Goldziher

موتسکی^۳ بسط داده شد. در ادامه به طور مختصر از شیوه‌های تاریخ‌گذاری حدیث یاد شده است:

۱-۳- تاریخ‌گذاری بر اساس یافتن در کهن‌ترین منبع

شاخ نخستین بار تاریخ‌گذاری مبتنی بر یافتن روایت در کهن‌ترین منبع موجود را مطرح نمود. به باور وی خاستگاه زمانی و مکانی روایت، همان زمان و مکان تألیف منبعی است که برای نخستین بار آن روایت را ذکر کرده‌است (همان، ۵۴) اگرچه برخی بر این باورند که بر این اساس تنها می‌توان به وجود روایت موردنظر در زمان تألیف آن منبع اطمینان یافت؛ اما نمی‌توان درخصوص وجود یا عدم وجود روایت پیش از زمان نخستین منبع دآوری نمود (موتسکی، ۱۳۹۴ ش: ۳۳-۴۰).

۲-۳- تاریخ‌گذاری بر اساس حلقه مشترک

شیوه دیگر در تاریخ‌گذاری روایات، تحلیل بر اساس سند است. شاخ و ینبل فردی که راویان متعدد از او نقل روایت می‌کنند را حلقه مشترک خوانده و او را جاعل متن و بخش منفرد و متقدم سند روایت می‌دانند؛ اما به طور قطعی نمی‌توان به جاعل حدیث بودن حلقه مشترک حکم نمود. بلکه حلقه مشترک نخستین نشردهنده نظام‌مند روایت به شمار می‌آید و تنها می‌توان تاریخی بودن آن روایت را در زمان شکل‌گیری حلقه مشترک به اثبات رساند و اظهارنظر قاطعانه درخصوص وجود روایت پیش از حلقه مشترک صحیح نیست (موتسکی، ۱۳۹۴: ۳۳۴-۳۳۹)؛ بنابراین در این پژوهش و برای تاریخ‌گذاری روایت ترکیبی از شیوه‌های معاصر و سنتی به کار رفته است. از این رو برای شکل‌گیری تصور بهتر نسبت به طریق‌های موجود، ابتدا نمودار اسناد روایت ترسیم شده و سپس حلقه مشترک اصلی^۴ (CL)، حلقه‌های مشترک فرعی^۵ (PCL) و طرق منفرد، مشخص می‌شوند. در پایان، واقعی یا ظاهری بودن حلقه مشترک اصلی و نیز صحت انتساب طریق حلقه‌های مشترک فرعی به اصلی با بررسی منابع رجالی تحلیل می‌شوند.

1. Joseph Schacht
2. Gautier Juynboll
3. Harald Motzki
4. Common link
5. Partial Common link

۳-۳- تاریخ‌گذاری بر اساس تطورات سند و متن

در این روش، تمام‌صورت‌های مختلف یک روایت از منابع روایی گردآوری و در ادامه متن و اسناد تحریرهای مختلف، با یکدیگر مورد مقایسه قرار می‌گیرند. بررسی و تحلیل دقیق در مقایسه متن و اسناد، تمام ارتباطات درونی آن‌ها را آشکار می‌سازد. همچنین با بهره‌گیری از این شیوه می‌توان به اطلاعاتی در رابطه با متن اصیل و ابتدایی روایت و همچنین متن تثبیت یافته روایت دست یافت (گل‌تسیهر، ۱۳۹۴: ۸۱-۱۰۶).

۴. تحلیل محتوای روایت

روایت «کانت سورة الأحزاب لتعدل سورة البقرة» از روایاتی است که تحریرهای متفاوتی از آن در منابع حدیثی وجود دارد. باوجودی که این تحریرها حاکی از مضمون واحد است اما به کار رفتن واژه‌های مختلف، کاهش یا افزایش برخی عبارات و نیز ذکر تعداد متفاوت آیات سورة احزاب، آغاز متفاوت روایت و... همگی نشان از اضطراب روایت دارد. در تحلیل محتوای این روایت، نخست تحریرهای موجود از روایت در بازه زمانی سه قرن نخست جمع‌آوری و به ترتیب تاریخ وفات مؤلفان منابع روایی تنظیم گردیده است. در گام بعد محتوای روایت در تحریرهای مختلف بررسی و هر عبارتی که بیانگر اطلاعاتی خاص است با کدی مشخص نشانه‌گذاری گردیده است. در ادامه، این کدها در مقوله‌ها یا زیرمقوله‌های متفاوت قرار داده می‌شوند. روش مذکور در تحلیل دقیق محتوای نقل‌های مختلف یک گزارش تاریخی تأثیرگذار است. ترتیب موجود در جدول ذیل به ترتیب تاریخ وفات مؤلفان منابع روایی منظم شده‌اند.

۴-۱. مقوله اول: وضعیت فعلی سوره=A؛ آغاز روایت با پرسش اُبی بن کعب از زر «کأین تقرأ سورة الأحزاب؟ کأین تعد؟ أنه سأل عن سورة الأحزاب»: A1- پاسخ زر بدون مشخص کردن تعداد آیات «کذا وكذا آية»: A2- اشاره به تعداد «بضعا و ثمانین آیه»: A3- «إما ثلاثا و سبعین و إما أربعا و سبعین»: A4- «اثنین و سبعین آیه، أو ثلاثا و سبعین آیه»: A5- «بضعا و سبعین آیه»: A6

۴-۲. مقوله دوم: وضعیت سوره در گذشته=B؛ برابری سورة احزاب و سورة بقره «کانت سورة الأحزاب تعدل سورة البقرة-إن کانت لتضاهي سورة البقرة؛ إن کنا لنعارضها أو لنوازي

بها سورة البقرة؛ إن كانت لتضارع سورة البقرة»: B1 - طولانی تر بودن سورة احزاب از سورة بقره «نحو سورة البقرة أو هي أكثر؛ إن كانت لتقارب سورة البقرة أو لهي أطول منها»: B2 - تأکید و سوگند به برابری یا طولانی تر بودن احزاب نسبت به بقره «فوالذي أنزل الكتاب على محمد صلى الله عليه و سلم إن كانت لتوازي سورة البقرة أو هي أطول من سورة البقرة؛ فوالذي يحلف به أبي إن كانت لتعدل سورة البقرة»: B3 - تأکید به وجود این تغییرات در زمان پیامبر «لقد كنا نقرأها مع رسول الله صلى الله عليه و سلم نحو سورة البقرة»: B4 - اشاره به متن آیه رجم در این سوره «وإن كنا نقرأ فيها آية الرجم؛ إذا زنا الشيخ والشيخة فارجمهما البتة نکالا من الله والله عزيز حكيم»: B5 - تأکید به از میان رفتن این آیات «فرع فيما رفع؛ قال أقط»: B6 - اشاره به آیه رجم بدون بیان متن آن و یا بیان تنها عبارتی از آغاز آن «وان فيها آية الرجم؛ إن في آخرها آية الرجم: الشيخ والشيخة فارجمهما»: B7

نام منبع	سند روایت	مقوله اول	مقوله دوم
مسند طيالسی (۲۰۴ م) ج ۱، ۴۳۶	از أبوداود از ابن فضالة از عاصم از زر از أبي بن كعب	A1-A2	B1-B5-B6
مصنف عبدالرزاق (۲۱۱ م) ج ۳، ۳۶۵	از عبدالرزاق از معمر از قتادة از أبي النجود از زر بن حبیش از أبي بن كعب	A1-A3	B2-B4-B5
همان ج ۷، ۳۲۹	از عبدالرزاق از ثوري ^۱ از عاصم بن أبي النجود از زر بن حبیش از أبي بن كعب	A1-A4	B2-B5-B6
فضائل القرآن أبو عبيد (۲۱۱ م)، ۳۲۰	از إسماعيل بن جعفر از مبارك بن فضالة از عاصم بن أبي النجود از زر بن حبیش از أبي بن كعب	A1-A5	B1-B5
مسند أحمد بن حنبل (۲۴۱ م) ج ۵، ۱۳۲	از عبدالله از وهب بن بقیة از خالد بن عبدالله الطحان از یزید بن أبي زیاد از زر بن حبیش از أبي بن كعب	A1-A6	B2-B4-B7

۱. در تحریر موجود در مسند طيالسی و در متن آیه رجم بعد از عبارت «البتة نکالا من الله» تعبیر «ورسوله» نیز آمده است.
 ۲. در فضائل القرآن أبو عبيد به نقل از ثوری در پایان این روایت چنین آمده: «وبلغنا أن ناسا من أصحاب النبي صلى الله عليه و سلم كانوا يقرؤون القرآن أصبوا يوم مسيلة فذهبت حروف من القرآن» (صنعانی، ۱۴۱۹: ۳۲۹/۷)؛ اما این عبارت در جزء به جا مانده از سفیان ثوری موجود نیست.

نام منبع	سند روایت	مقوله اول	مقوله دوم
فهم القرآن محاسبی (م ۲۴۳)، ۴۰۵	از ابن سلیمان بن داود هاشمی قال حدثنا ابن جعفر از مبارك از عاصم از زر از أبي		B1
جزء علی بن شاذان (م ۲۴۶)، ۲۳	از محمد، از یعقوب بن یوسف از زر از أبي بن کعب	A1-A5	B1-B5
سنن نسائی (م ۳۰۳) ج ۶، ۴۰۸	از معاویه بن صالح اشعري از منصور (ابن أبي مزاحم) از أبو حفص از منصور از عاصم از زر از أبي بن کعب	A1-A5	B1-B5
تهذیب الآثار طبری (م ۳۱۰) ج ۲، ۸۷۲	از إسماعیل بن موسی فزاری از شريك از عاصم از زر از أبي بن کعب	A1-A5	B1-B7
همان، ۸۷۳	از أبو کریب از وکیع از شیبان از عاصم از زر از أبي بن کعب		B7
همان، ۸۷۳	از ابن مثنی از هشام بن عبد الملك از شعبة از عاصم بن بهدلة از زر از أبي	A1-A5	B1-B7
همان، ۸۷۴	از أبو کریب از عبید الله از إسرائيل از عاصم از زر از أبي بن کعب	A1-A5	B3
همان، ۸۷۴	از حسن بن عرفة از عمر بن عبد الرحمن أبو حفص از منصور بن معتمر از عاصم از زر بن حبیش از أبي بن کعب	A1-A5	B3-B5

۵. تحلیل منابع روایت

کهن‌ترین منبع این روایت مسند طیالسی (متوفای سال ۲۰۴ قمری)، متعلق به نیمه دوم قرن دوم است؛ اما با توجه به قاعده برهان سکوت و آنچه در روش‌شناسی پژوهش گفته شد، فقدان روایت پیش‌از این تاریخ قابل اثبات نیست زیرا ممکن است این روایت در منابع یا نسخی دیگر، وجود داشته و به دست ما نرسیده یا به صورت شفاهی وجود داشته و تا آن زمان کتابت نشده باشد. در هر صورت با جست‌وجوی نرم‌افزاری در منابع روایی اهل سنت مشخص می‌شود که روایت «کانت سورة الأحزاب لتعدل سورة البقرة» در جوامع تابعین و

تابع تابعین (سه ربع اول قرن دوم) مانند موطأ مالک، جامع معمر بن راشد، جامع ابن وهب، جزء ابراهیم بن سعد، الآثار محمد بن الحسن شیبانی، مسند ابن المبارک، کتاب حدیثی سفیان ثوری، مجموعه حدیثی اسماعیل بن جعفر. موجود نیست یا حداقل به دست ما نرسیده است. در میان جوامع روایی پیش از صحاح سته (ربع آخر قرن دوم و اوایل قرن سوم) نیز، کتبی مانند شافعی، مسند اسحاق بن راهویه، مسند ابن الجعد، عبد بن حمید، مسند حمیدی، آثار منتسب به ابوحنیفه، الآثار ابویوسف فاقد این روایت هستند و البته در همان طیف، مسند طیلانی (۲۰۴ م) (طیلانی، ۱۴۱۹ ق، ج ۱: ۴۳۶)، تفسیر عبدالرزاق صنعانی (۲۱۱ م) (صنعانی، ۱۴۱۹ ق، ج ۳: ۳۶۵)، فضائل القرآن أبوعبید (۲۱۱ م) (ابن سلام، ۱۴۱۵ ق: ۳۲۰)، فهم القرآن محاسبی (۲۴۳ م) (محاسبی، ۱۳۹۸ ق: ۴۰۵)، جزء علی بن شاذان (۲۴۶ م) (ابن شاذان، ۲۰۰۴: ۲۳) و مسند احمد بن حنبل (۲۴۱ م) (ابن حنبل، ۱۴۲۱ ق، ج ۵: ۱۳۲) این روایت را نقل کرده‌اند.

سند در کهن‌ترین منابعی که پیش از صحاح سته، این روایت را ذکر کرده‌اند نه به صورت موقوف بلکه مقطوع است و متصل به زر بن حبیش به عنوان تابعی است (طیلانی، ۱۴۱۹ ق، ج ۱: ۴۳۶؛ صنعانی، ۱۴۱۹ ق، ج ۳: ۳۶۵-ج ۷: ۳۲۹؛ ابن سلام، ۱۴۱۵ ق: ۳۲۰؛ ابن شاذان، ۲۰۰۴: ۲۳). همچنین با توجه به متن سند، زر این روایت را در پاسخ به پرسش مطرح شده در این باره نقل کرده است و خبر صریحی از جانب ابی بن کعب نیست. این در حالی است که سند روایت پس از این منابع در اکثر تحریرهای بعدی به صورت «عن زر عن ابی» ذکر شده است و حالت پرسشی روایت به گزارشی از جانب ابی تبدیل شده که احتمالاً برای اعتباربخشی هرچه بیشتر انجام گرفته است (ابن حنبل، ۱۴۲۱ ق، ج ۵: ۱۳۲؛ نسایی، ۱۴۲۱ ق، ج ۶: ۴۰۸؛ طبری، بی تا ج ۲: ۸۷۲-۸۷۳).

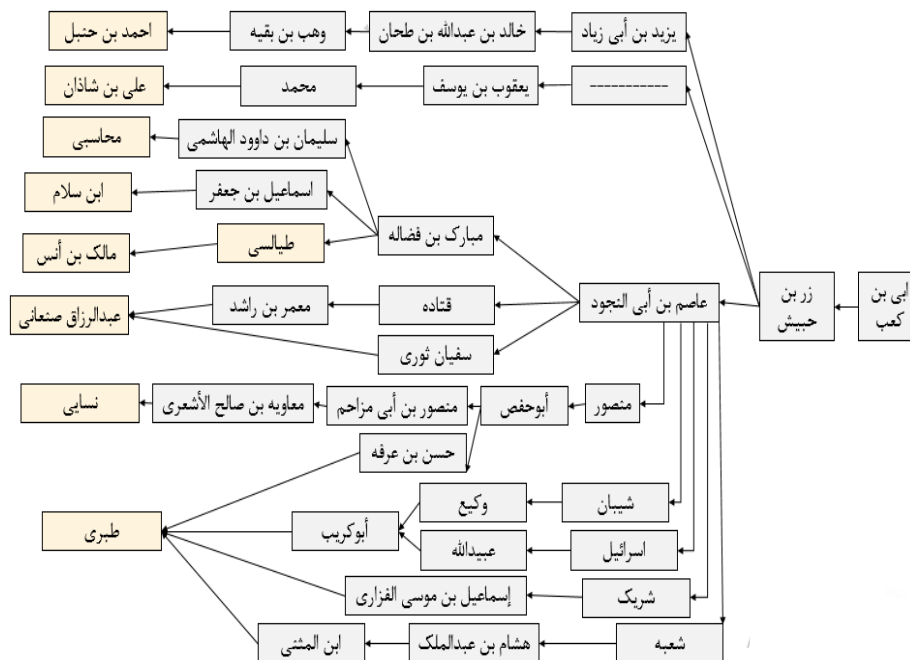
۵-۱. موقعیت روایت در صحاح سته و جوامع پس از آن

نکته قابل توجه در خصوص موقعیت روایت و میزان نقل آن در منابع روایی اعصار مختلف، روند کاهش نقل آن در میان صحاح سته و سایر منابع متعدد در همان طیف و بازه زمانی است (حدود نیمه دوم قرن دوم و نیمه اول قرن سوم). همان گونه که در جدول بالا اشاره شد از میان صحاح، تنها سنن نسائی (۳۰۳ م) این روایت را نقل کرده (نسائی، ۱۴۲۱ ق، ج ۶:

۴۰۸) و بخاری هم آن را نه در کتاب صحیح بلکه در کتاب تاریخ خود آورده است (بخاری، ۱۹۸۷ م، ج ۴: ۲۴۱). طبری نیز این روایت را در تفسیر یا تاریخ خود نقل نکرده بلکه با تحریرها و طرق مختلف در کتاب تهذیب الآثار نقل کرده است (طبری، بی تا ج ۲: ۸۷۲-۸۷۴)؛ بنابراین در بازه زمانی چهار قرن نخست توجه به این روایت و نقل آن کاهش چشمگیری دارد و با لحاظ منابع مکتوب و بدون در نظر گرفتن اسناد می‌توان گفت صرفاً در حدود نیمه دوم قرن دوم این روایت مورد استقبال قرار گرفته است.

۶. تحلیل اسناد روایت

در تاریخ‌گذاری حدیث کهن‌ترین راوی که چندین شاگرد از او روایت کرده و از هریک از این شاگردان نیز چندین راوی روایت را نقل کرده‌اند حلقه مشترک اصلی نامیده می‌شود (ینبل، ۱۳۹۰). با توجه به نمودار، در بررسی نخست، زر بن حبیش با انشعاب سه طریق حلقه مشترک اصلی این روایت است. هرچند دو شاگرد او طرق منفردی را شکل داده‌اند اما در این

پژوهش با اکتفا و اطمینان نکردن به شیوه‌های تاریخ‌گذاری حدیث صحت نقل هر سه راوی ابن حبیش با مراجعه به منابع رجالی بررسی می‌شود.

۶-۱. حلقه مشترک ظاهری (زر بن حبیش)

زر بن حبیش بن حباشه بن اوس الأسدی با اوصاف «ابو مریم اسدی، قاری کوفه همراه با سلمی، اهل کوفه»، مکنی به ابا مطرف، از جمله راویانی است که ایام جاهلی را درک کرده- است (ابن سعد، ۱۴۱۰ ق: ج ۶، ۱۰۴؛ بخاری، ۱۹۸۷: ج ۲، ۴۴۷؛ ذهبی، ۱۴۰۵ ق: ج ۴؛ ۱۶۶) و از افرادی همچون «عمر بن خطاب، ابی بن کعب، عثمان، علی، عبدالله، عمار، عباس، عبدالرحمن بن عوف، حذیفه بن یمان، صفوان بن عسال» روایت کرده و بر ابن مسعود و علی رضی الله عنهما نیز قرائت کرده است (ابن سعد، ۱۴۱۰ ق: ج ۶، ۱۰۴؛ مزی، ۱۴۰۰ ق: ج ۹، ۳۳۶؛ ذهبی، ۱۴۰۵ ق: ج ۴، ۱۶۷). همچنین مصدر قرائت افرادی چون یحیی بن وثاب، عاصم بن بهدله، ابواسحاق و أعمش است و راویان دیگری مانند منهل بن عمرو، عبده بن ابی لبابه، عدي بن ثابت، ابواسحاق شیبانی، أبو بردة بن ابی موسی، إسماعیل بن ابی خالد از وی روایت کرده‌اند. ابن سعد او را ثقه و کثیرالحديث خوانده و یحیی بن معین نیز او را توثیق کرده است. عاصم او را اعراب الناس خوانده و گزارش داده است که ابن مسعود زبان عربی را از او سؤال می‌کرد. ابن حبیش سفری به مدینه داشته و به ملاقات اصحاب پیامبر صلی الله علیه و آله اهتمام ورزیده و صفوان بن عسال، عبدالرحمن بن عوف و ابی بن کعب را ملاقات کرده- است. همچنین ابوبکر بن عیاش او را علوی خوانده است. زر در سال ۱۲۷ به گفته فلاس و در سال ۱۲۸ به گفته ابونعیم درگذشته است (ابن سعد، ۱۴۱۰ ق: ج ۶، ۱۰۴؛ ذهبی، ۱۴۰۵ ق: ج ۴، ۱۶۶-۱۶۹).

چنان‌که در نمودار مشخص است از میان سه راوی زر بن حبیش، از یزید بن ابی زیاد و راوی نامشخصی که در جزء علی بن شاذان است، تنها یک نفر روایت را نقل کرده است و حلقه- های مشترک فرعی روایت به شمار نمی‌آیند؛ چراکه هرکدام تنها طریقی واحد را شکل داده‌اند. به عبارت دیگر در بحث تاریخ‌گذاری به میزانی که نقل از یک راوی در نمودار اسناد روایت بیشتر باشد آن نقل نیز از قدمت و اصالت بیشتری برخوردار است. یزید بن ابی زیاد القرشی الهاشمی (۱۳۷ م) از صغار تابعین است و از افرادی مانند عبد الرحمن بن ابی

لیلی، عبدالله بن شداد بن الهاد، عمرو بن سلمة الهمدانی، عبدالله بن معقل بن مقرن، مجاهد، عکرمه، عطاء، اُبی صالح ذکوان، سالم بن اُبی الجعد، سعید بن علاقه، مقسم، ابراهیم النخعی، عبدالرحمن بن اُبی نعم روایت کرده و نام زر بن حبیش در مشایخ وی دیده نمی‌شود. افزون بر این اصطلاحات فراوانی از جمله «رفاع»، «ضعیف»، «لیس بالقوی»، «لا یتحتج بحدیثه»، «لین»، «لیس بحجة» و «لم یحتج به الشیخان» برای وی به کار رفته که همگی از ضعف وی حکایت دارد (ذهبی، ۱۴۰۵ ق، ج ۶: ۱۲۹)؛ و در نتیجه اطمینان به سماع اُبی زیاد از زر بن حبیش و ناقل بودن زر را تحت الشعاع قرار می‌دهد. از این رو شعب الازنوتوط در تعلیق خود بر مسند احمد با اشاره به نام یزید بن اُبی زیاد این طریق را تضعیف نموده است (ابن حنبل، ۱۴۲۱ ق، ج ۵: ۱۳۲).

در طریق موجود از جزء مخطوط علی بن شاذان نیز نام نخستین راوی پس از زر نامشخص است^۱ (ابن شاذان، ۲۰۰۴: ۲۳). البته با توجه به تعدد طرق عاصم بن اُبی النجود، ممکن است راوی نامشخص نیز همان اُبی النجود باشد همچنین با توجه به راوی پیش از وی یعنی یعقوب بن یوسف و تعدد راویانی با این نام و نیز راوی دیگر به نام محمد می‌توان گفت این راوی قابل تشخیص و ارزیابی نیست با مراجعه به کتاب‌های تهذیب الکمال و الجرح و التعذیل نیز نام یعقوب بن یوسف یافت نشد؛ بنابراین این طریق از صحت ساقط می‌شود و این موضوع با عدم نقل ابن حبیش همراه است.

۶-۲. حلقه مشترک واقعی (عاصم بن اُبی النجود)

عاصم بن اُبی النجود، راوی دیگر زر است که هشت طریق از او منشعب گردیده؛ با توجه به قواعد تاریخ‌گذاری حدیث و نیز عدم صحت دو طریق دیگر، احتمال اینکه عاصم جاعل و نشردهنده این روایت باشد بعید نیست. از سویی منابع رجالی حاکی از این است که نقل عاصم از زر بن حبیش محل تردید است (ابن حجر عسقلانی، ۱۳۲۶ ق، ج ۵: ۳۹). عاصم بن اُبی النجود بهدلة الکوفی الأسدی (۱۲۷ م)، از قراء سبعة، تابعی و متوفای کوفه است، شهرت او به «بهده» از نام مادرش گرفته شده و نام پدرش «اُبی عبید» است. نام او با

۱. افتادگی نام راوی و نامشخص بودن این اسم با توجه به جای خالی نام آن در نسخه نرم افزاری، احتمالاً به علت عدم وضوح در نسخه خطی جزء ابن شاذان است زیرا نسخه الکترونیک موجود، از کتاب مخطوط بازنویسی شده است.

اصطلاح «ثقة فی القراءات» همراه است (ذهبی، ۲۰۰۳، ج ۳: ۴۳۵) و در رابطه با حدیث او اقوال متفاوت و گاه متناقضی وجود دارد. ابن سعد او را «کثیرالخطا فی حدیثه» خوانده است و با عباراتی مانند: «فی حدیثه اضطراب»، «لم یکن بالحافظ»، «خلط عاصم فی آخر عمره»، «فی حدیثه نكرة»، «لم یکن فیہ إلا سوء الحفظ» از او یاد شده است و نقل او از زر و ابی وائل مورد اختلاف است. باین حال وی با عباراتی مانند: «رجلا صالحا قارئاً للقرآن»، «ثقة رأساً فی القراءة»، «لابأس به»، «ما رأیت اقرأ من عاصم» نیز توصیف شده که به روشنی بر توثیق عاصم در قرائت و نه روایت دلالت دارد (ابن حجر عسقلانی، ۱۳۲۶ ق، ج ۵: ۳۹). از این جهت نقل او از ابن حبیش از صحت کافی برخوردار نیست و نشر نظام‌مند و گسترده این روایت از عاصم بن ابی النجود آغاز شده و هشت تن از راویان، این روایت را از وی نقل کرده‌اند. در نتیجه هرچند در نگاه نخست حلقه مشترک در اسناد این روایت، زر بن حبیش است اما با توجه به آنچه از طریق‌های انشعاب یافته از ابن حبیش ذکر شد، بی‌اعتباری نقل راویان زر از وی، همچنین نقل هشت راوی از عاصم و افراد بی‌اعتباری دو طریق دیگر، باید گفت عاصم بن ابی النجود حلقه مشترک واقعی این روایت است که بر اساس تحلیل‌های تاریخ‌گذاری سندی در محدوده اواخر قرن نخست و اوایل قرن دوم هجری در کوفه منتشر شده است.

حال ممکن است این ابهام به وجود آید که در صورت جاعل دانستن عاصم بن ابی النجود، قرائت منتسب به او که قرائتی مشهور و مقبول نزد مسلمانان است نیز تحت الشعاع قرار می‌گیرد، هرچند همان‌گونه که ذکر شد، در منابع، بحث روایت و قرائت این شخصیت را تفکیک کرده‌اند لیکن در ادامه و مرتبط با بحث قرائت عاصم نیز مطالبی یادآور می‌گردد. برخی محققان عاصم را شیعه و قرائت منتسب به او را همان قرائت حضرت علی علیه السلام می‌دانند. بنا بر نظر قریب به اتفاق سیره نویسان چهار تن از قراء هفتگانه یعنی عاصم بن ابی النجود، ابوعمر بن العلاء، حمزة بن حبیب و علی بن حمزه کسانی شیعه اهل بیت علیهم السلام بوده و مذهب آنان را ثابت و مورد قبول ارباب سیره دانسته‌اند. ابن شهر آشوب و ابوالفتح رازی عاصم را مقتدای شیعه می‌دانند (صدر، ۱۳۸۱: ۵۴۶)؛ اما برخی معتقدند ایده اتحاد قرائت عاصم با قرائت حضرت علی علیه السلام و حتی انتساب او به گرایشی شیعی از این‌رو مطرح شده

است که استدلال‌های کلامی شیعیان متقدم، مبنی بر تفاوت مصحف حضرت علی علیه السلام و یا ذکر تلاش‌ها و اهتمام‌های وی در ثبت اقوال پیامبر درباره آیات قرآن کریم، مورد اتهام قرار گیرد زیرا ردیه نویسان سنی مرتباً به این نکته استناد کرده‌اند که قرائت حفص تماماً به جز یک کلمه همان قرائت عاصم و قرائت عاصم هم منطبق با قرائت سلمی و قرائت وی نیز منطبق با قرائت حضرت علی علیه السلام است. این در حالی است که ادعاهای موجود درباره تفاوت قرائت علی علیه السلام در قرائت عاصم وجود ندارد (مدرسی طباطبایی، ۱۳۸۶: ۲۴). همچنین توجه به این مطلب ضروری است که سخن از شیعه و سنی بودن مسلمانان در قرون اولیه، به خصوص دو قرن نخست و مرزبندی میان این دو در آن دوران، سخن دقیقی نیست بنابراین انتساب برخی از امور به یکی از فرق در این دوران نیز انتساب دقیقی نیست و شیعی و ناب دانستن روایت حفص، سخنی مبهم و اثبات‌نشدنی است (بستانی، ۱۳۹۵: ۳۳).

نکته مهم دیگر در بحث قرائت منتسب به عاصم باوجود توثیق وی، توجه به گستره قرائات قرآن از نظر تاریخی و جغرافیایی، به عنوان موضوعی مهم در علم قرائت قرآن است. از قرن اول هجری تا امروز، قرائت‌های مختلفی در مناطق مختلف جهان اسلام وجود داشته است. در حال حاضر، قرائت حفص از عاصم رایج‌ترین قرائت در اکثر کشورهای اسلامی است، اما این حالت تنها از حدود دو قرن پیش پدید آمده است (حاجی اسماعیلی، ۱۳۹۳: ۱۰۹-۱۲۸). در این پژوهش نشان داده شده گرچه در زمان پیامبر صلی الله علیه و آله، قرائت واحدی رواج داشت، اما نقل‌هایی از قرائات متفاوت به شکل محدود نیز وجود داشت. در عصر صحابه و تابعین، اختلافات قرائت بیشتر به دلایل مختلفی چون تفاوت لهجه‌ها و اختلاف مصاحف مشاهده می‌شود. این دوره نیز به دو مرحله تقسیم می‌شود؛ اواخر قرن اول تا اوایل قرن پنجم هجری که در این دوره، قرائت‌های مختلفی مانند قرائت ابن کثیر، نافع، عاصم و... وجود داشت. از قرن پنجم تا دوازدهم هجری نیز قرائت ابوعمر و بصری رواج می‌یابد، ولی از قرن دوازدهم به تدریج قرائت حفص از عاصم جایگزین سایر قرائت‌ها می‌شود. تغییرات جغرافیایی و تاریخی در قرائات نیز نشان می‌دهد نخست در مکه، از ابتدا قرائت ابن کثیر رواج داشته و بعد به ابوعمر و تغییر یافته است. در یمن، قرائت عاصم رواج پیدا کرده و سپس به ابوعمر و تبدیل می‌شود. در بصره و کوفه، قرائت‌های ابوعمر و عاصم غالب می‌شود. در مصر ابتدا

قرائت ورش از نافع رواج دارد و سپس قرائت ابوعمر و در نهایت حفص مورد توجه قرار می‌گیرد. در ایران نیز قرائت ابوحاتم و سپس ابوعمر و مورد استفاده بوده و بعدها به قرائت حفص تغییر می‌یابد. همچنین می‌توان گفت از قرن دوازدهم هجری، با توجه به تحولات سیاسی و فرهنگی و همچنین تسهیل در قواعد قرائت، قرائت حفص از عاصم به طور گسترده تری در کشورهای اسلامی رواج یافت و دیگر قرائات به کتاب‌های تخصصی منحصر شد (همان). در پژوهشی دیگر نیز علل احتمالی در شهرت قرائت حفص از جمله: اجبار حکومت عثمانی، مقومات ذاتی روایت حفص، اعتبار، تلاش و اتقان حفص نسبت به دیگر راویان و... بررسی شده و هیچ‌یک از این علل را به طور قانع‌کننده موجب گسترش این روایت نمی‌داند و اسباب گسترش روایت حفص را در هاله‌ای از ابهام باقی می‌گذارد (بستانی، ۱۳۹۶: ۱۱-۴۲).

قرائن دیگری در منابع رجال و تاریخی در ارتباط با عاصم بن ابی النجود وجود دارد که انگیزه عاصم در جعل روایاتی با هدف تقویت سخن عائشه (درخصوص نقص سورة احزاب)^۱ و یا ایجاد تردید برای پررنگ ساختن دیگر اقوال خلفا درباره نقصان آیات و سور قرآن کریم را نشان می‌دهد از جمله: «وقال العجلي كان عثمانيا» (عسقلانی، ۱۳۲۶ ق، ج ۵: ۴۰). یا روایتی با این مضمون: ابو هشام رفاعی نقل می‌کند: ابوبکر از عاصم برای ما روایت کرد که مردی به من گفت: «آیا تمایلی داری به دیدار مردی از فقیهان برویم؟» با او رفتم و او مرا نزد شیخی سالخورده برد که گروهی گرد او نشسته بودند و چنان آرام بودند که گویی پرنده بر سرشان نشسته است. نشستم و او گفت: «شهادت می‌دهم که علی بن ابی طالب، حسن، حسین و مختار پیش از روز قیامت برانگیخته می‌شوند و زمین را از عدل پر می‌کنند، همان‌گونه که از ظلم پر شده است.» پرسیده شد: «چه مدت در این عدالت خواهند ماند؟ یک سال؟» گفت: «چه یک سال، چه صد سال و چه هزار سال.» گفتند:

۱. نخستین بار روایتی با مضمون نقصان سورة احزاب از عائشه و در فضائل القرآن ابوعبید: باب مافرع من القرآن بعد نزوله و لم یثبت، صفحه ۳۲۰، نقل شده است که البته با این روایت و جزئیات مطرح شده در این روایت تفاوت دارد: «حدثني ابن أبي مریم، عن ابن لهيعة، عن أبي الأسود، عن عروة بن الزبير، عن عائشة، قالت: كانت سورة الأحزاب تقرأ في زمان النبي صلى الله عليه وسلم مائتي آية، فلما كتب عثمان المصاحف لم يقدر منها إلا على ما هو الآن».

«شهادت می‌دهیم که تو راست می‌گویی.» پس گفتم: «شهادت می‌دهم که تو دروغ می‌گویی.» سپس ابوائل را ملاقات کردم و ماجرا را برای او نقل کردم. (ذهبی ۲۰۰۳، ج ۳: ۴۳۵).

۷. تاریخ‌گذاری بر اساس تطورات سند و متن

روایت محل بحث در متقدم‌ترین منبع یعنی مسند طيالسی (۲۰۴ م) بدون هیچ‌گونه تأکید یا سوگندی و بدون اشاره به تعداد آیات سورة احزاب و حتی بدون اشاره به عبارت «قرئنا مع النبی» با کد گزاره‌های A1-A2-B1-B5-B6 از طریق ابن فضاله از عاصم نقل گردیده- است (طیالسی، ۱۴۱۹ ق، ج ۱: ۴۳۶). نکته قابل‌ملاحظه در تحریرهای نخستین این روایت، توجه به سند و عبارت ابتدایی آن است. به این صورت که ابی بن کعب آن را مستقیم نقل نکرده، بلکه زر بن حبیش روایت را خود در قالب پرسش ابی مطرح ساخته است؛ اما در بحث تحریف به روایت ابی بن کعب معروف است و در منابع بعدی بدون اشاره به پرسش آن را تا ابی رفع داده‌اند (ابن حنبل، ۱۴۲۱ ق، ج ۵: ۱۳۲؛ طبری، بی‌تا ج ۲: ۸۷۲-۸۷۴). همچنین با توجه به مطالبی که در تحلیل سند گفته شد ناممکن بودن نقل این روایت از ابی از لحاظ سندی مشخص است. در دو تحریر بعد به نقل از قتاده و ثوری تأکید بیشتری بر تحریف دیده می‌شود و عبارات «فذهب حروف من القرآن» و «إن کانت لتقارب سورة البقرة أو هي أكثر - أو لهي أطول منها» و ذکر تعداد آیات با کد گزاره‌های متفاوت A3-A4-B2-B4 ذکر شده است (صنعانی، ۱۴۱۹ ق، ج ۳: ۳۶۵-ج ۷: ۳۲۹). چهار منبع بعد از المصنف که روایت را با طریق عاصم نقل کرده‌اند تقریباً با محتوایی شبیه به دو منبع نخست و البته تفاوت اندکی در مقوله اول است (ابن سلام، ۱۴۱۵ ق: ۳۲۰؛ محاسبی، ۱۳۹۸ ق، ۴۰۵؛ نسایی، ۱۴۲۱ ق، ج ۶: ۴۰۸؛ طبری، بی‌تا ج ۲: ۸۷۲-۸۷۴). یادآور می‌گردد پس از فضائل القرآن مسند أحمد روایت را کامل‌تر از سایر منابع و با طریق متفاوت یزید بن ابی الزیاد از زر بن حبیش و کد گزاره‌های A1-A6 B2-B4-B7 نقل کرده است (ابن حنبل، ۱۴۲۱ ق، ج ۵: ۱۳۲)؛ اما در نقطه مقابل در جزء علی بن شاذان با نقل از طریق نامشخص و بی‌اعتبار کوتاه‌ترین روایت با کد گزاره‌های A1-A5 B1-B5-B6 نقل شده است (ابن شاذان، ۲۰۰۴: ۴۰۵). بنابر آنچه گفته شد اصیل‌ترین و کهن‌ترین تحریر موجود از این روایت

بدین صورت است: «حدثنا أبو داود قال: حدثنا ابن فضالة، عن عاصم، عن زر، قال: قال لي أبي بن كعب: «يا زر» كأتين تقرأ سورة الأحزاب؟ «قال: قلت: كذا وكذا آية قال:» إن كانت لتضاهي سورة البقرة، وإن كنا لنقرأ فيها: والشيخ والشيخة إذا زنيا فارجموهما ألَبَتَةَ نِكَالًا من الله ورسوله، فرفع فيما رفع» (طیالسی، ۱۴۱۹ ق، ج ۱: ۴۳۶).

۸. نتیجه گیری

یکی از روایاتی که باورمندان به تحریف به نقصان قرآن به آن استناد کرده و آن را گزارشی منسوب به ابی بن کعب صحابی پیغمبر ﷺ دانسته اند، روایت «كانت سورة الأحزاب لتعدل سورة البقرة» است.

۱- این روایت با استقبال تعدادی از منابع روایی پیش از صحاح سته و محدوده زمانی اواخر قرن دوم مواجه شده اما برخلاف انتظار و طبق معمول سایر روایات که با افزایش طرق و منابع همراه اند، سکوت صحاح سته علاوه بر وجود این روایت در منابع مختلف و البته محتوای رو به رشد آن در میان همان منابع، روندی کاهشی را برای ذکر این روایت نشان می دهد و گویا در برهه زمانی مذکور در جریانی تاریخی به وجود آمده اند. تحریرهای موجود نیز نشان از اضطراب متن روایت و ذکر تأکیدهایی در جهت اثبات تحریف دارند.

۲- نتایج تاریخ گذاری سندی این روایت حاکی از انفراد طریق ابی بن کعب است که وی روایت مذکور را تنها برای زر نقل کرده است. پس از بررسی بیشتر، طرق مذکور در منابع و منشعب از زر نیز سه طریق شکل داده که از میان این سه طریق، دو طریق آن منفردند. یزید بن ابی الزیاد به دلیل انفراد و عدم سماع وی از زر نامعتبر است. در طریق موجود در جزء علی بن شاذان نیز علاوه بر انفراد طریق، نام راوی پس از زر نامشخص و نام سایر راویان به صورت مطلق ذکر شده و از اعتبار ساقط است. هرچند با توجه به محتوای این تحریر و تعدد طرق عاصم احتمال این که راوی نامشخص همان عاصم باشد بسیار محتمل است.

۳- راوی باقی مانده از این سه طریق، عاصم بن ابی النجود است که روایت وی از سوی هشت نفر نقل گردیده. همچنین نقل وی از زر بن حبیش نیز با تردید همراه است؛ بنابراین مطلب و ابهام در اعتبار شخصیت حدیثی عاصم نقش مؤثر وی در نشر نظام مند این روایت در اوایل قرن دوم مشخص می شود.

۴- علیرغم تفکیک منابع در اعتبار حدیث و قرائت منتسب به عاصم، در این مقاله مطالبی یادآور گردید که حتی شهرت و مقبولیت قرائت عاصم نیز از ابتدا در تمام مناطق به یک میزان نبوده و البته اسباب و علل گسترش این قرائت نیز کاملاً مشخص نیست. همچنین باتوجه به اینکه شیعه و سنی دانستن مسلمانان در قرون اولیه، به‌خصوص دو قرن نخست و مرزبندی میان این دو در آن دوران، صحیح نیست، شیعی و ناب دانستن روایت عاصم نیز سخن دقیقی نیست.

منابع

ابن سعد، أبو عبدالله محمد. (۱۴۱۰). *الطبقات الكبرى*. محمد عبدالقادر عطا، بیروت: دارالکتب العلمیه.

ابن حنبل، احمد. (۱۴۲۱ ق). *مسند الإمام أحمد بن حنبل*. شعیب الأرنبوط، عادل مرشد و دیگران، بیروت: موسسه الرساله.

ابن شاذان بن زیاد الواسطی، ابوعلی البزاز (۲۰۰۴). *الثاني من أجزاء أبي علي بن شاذان*. مخطوط نشر في برنامج جوامع الكلم المجاني التابع لموقع الشبكة الإسلامية.

بستانی، قاسم. (۱۳۹۵ ش). *بررسی و تحلیل سندی روایت قرآنی حفص از عاصم*. مجله مطالعات قرائت قرآن، شماره ۶، ۳۷-۹.

بستانی، قاسم. (۱۳۹۶ ش). *اسباب و زمان گسترش روایت حفص*. مجله مطالعات قرائت قرآن، شماره ۸، ۴۲-۱۱.

بخاری، محمد بن اسماعیل. (۱۹۸۷). *تاریخ الكبير*. بیروت: دارالکتب العلمیه.

حاجی اسماعیلی، محمدرضا. (۱۳۹۳ ش). *گستره جغرافیای تاریخی قرائات در جهان اسلام*. مجله مطالعات قرائت قرآن، ش ۲، ۱۲۸-۱۰۹.

حبش، محمد. (۱۳۸۶ ش). *قرآن و عدم تحریف آن از نظر شیعه امامی*. در ویژگی‌های سیره پیامبر اعظم ﷺ: مجموعه مقالات بیستمین کنفرانس بین‌المللی وحدت اسلامی. تهران: مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی، معاونت فرهنگی.

حمیدی، رحمت‌الله. (۱۴۰۰). *بررسی دلالت آیه ۴۱ و ۴۲ سوره فصلت بر عدم تحریف قرآن کریم از منظر مفسرین فریقین*. گفتمان وحی، سال دوازدهم، شماره ۲۰.

جعفریان، رسول. (۱۴۱۳ ق). *أكذوبة تحريف القرآن بين الشيعة والسنة*، قم: ممثلية الإمام القائد السيد الخامنئي في الحج، قسم التحقيق والتعليم.

جوادى آملی، عبدالله. (۱۳۸۴ ش). *نزاهت قرآن از تحریف*. تحقیق علی نصیری. چاپ دوم. قم: مرکز نشر اسراء.

خوئی، ابوالقاسم. (۱۴۱۱ ق). *البيان في تفسير القرآن*. بيروت: دارالزهراء.

ذهبی، شمس الدین. (۱۴۰۵ ق). *سير اعلام النبلاء*. تحقیق شعيب الأرئوطو و همکاران، بيروت: مؤسسه الرساله.

ذهبی، شمس الدین، (۲۰۰۳). *تاریخ الإسلام و وفیات المشاهیر والاعلام*. تحقیق بشار عواد معروف. دارالغرب الاسلامی.

زادهوش، میثم و همکاران. (۱۴۰۱). *امتیاز وحی تنزیلی (ما أنزل) از وحی تبیینی (ما نزل) و نقش آن در عدم تحریف قرآن*. قرآن، فرهنگ و تمدن، شماره ۹.

شاه میرزالی، زهرا. (۱۳۹۶). *نقد سندی و متنی روایات تحریف قرآن*. حسنا، سال نهم، شماره ۳۲.

صدر، حسن. (۱۳۸۱ ق). *شیعه بنیانگذاران فرهنگ اسلام*. مشتاق عسکری، علی؛ صدوقی سیروس. تهران: دار الکتب الإسلامية.

صنعانی، أبو بکر عبدالرزاق بن همام بن نافع. (۱۴۱۹ ق). *تفسير عبدالرزاق صنعاني*. تحقیق محمود محمد عبده. بيروت: دارالکتب العلمیه.

طبری، محمد بن جریر. (بی تا). *تاریخ*. بيروت: مؤسسه الأعلمی للمطبوعات.

طبری، محمد بن جریر. (بی تا). *تهذيب الآثار وتفصيل الثابت عن رسول الله من الأخبار*. تحقیق محمود محمد شاکر. قاهره: مطبعة المدنی.

طیالسی، ابوداود، سلیمان بن داود. (۱۴۱۹ ق). *مسند أبي داود الطيالسي*. تحقیق محمد بن عبدالمحسن الترمذی. مصر: دارهجر.

عسقلانی، ابن حجر احمد بن علی. (۱۳۲۶ ق). *تهذيب التهذيب*. هند: مطبعة دائره المعارف النظامیه.

فقهی زاده، عبدالهادی و همکاران. (۱۳۹۹). *تحليل انتقادی دلائل دوازده گانه محدث نوری در اثبات تحریف به نقیصه*. پژوهش دینی، شماره ۴۱.

تاریخ‌گذاری روایت «کانت سورة الأحزاب لتعدل سورة البقرة»؛ ...، حاج اسماعیلی و همکاران ۳۴۱

گل‌تسیهر، ایگناس. (۱۳۹۴ ش). حدیث و سنت. سید علی آقایی. مجموعه مقالات تاریخ‌گذاری حدیث روش‌ها و نمونه‌ها، ۸۱-۱۰۶.

فقهی‌زاده، عبدالهادی و همکاران. (۱۳۹۹). تحلیل انتقادی دلایل دوازده‌گانه محدث نوری در اثبات تحریف به نقیصه. پژوهش دینی، شماره ۴۱.

محاسبی، حارث بن أسد. (۱۳۹۸ ق). فهم القرآن و معانیه. حسین القوتلی، بیروت: دار الکتدی، دار الفکر.

مدرسی طباطبایی، سیدحسین. (۱۳۸۶ ش). میراث مکتوب شیعه. جعفریان، رسول؛ قرایی، علی. قم: نشر مؤرخ.

مزی، یوسف بن عبدالرحمن. (۱۴۰۰ ق). تهذیب الکمال فی اسماء الرجال. تحقیق بشار عواد معروف. بیروت: موسسه الرساله.

معرفت، محمدهادی؛ و نصیری، علی. (۱۳۷۹ ش). تحریف ناپذیری قرآن. تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).

موتسکی، هارالد. (۱۳۹۰ ش). حدیث اسلامی خاستگاه و سیر تطور. به کوشش مرتضی کریمی‌نیا. قم: دارالحدیث.

موتسکی، هارالد. (۱۳۹۴ ش). تاریخ‌گذاری حدیث. روش‌ها و نمونه‌ها، به کوشش علی آقایی. تهران: حکمت.

مهدوی‌راد، محمدعلی. (۱۳۸۳ ش). تحریف. در دانشنامه جهان اسلام (ج. ۶). تهران: بنیاد دائرةالمعارف اسلامی.

نسایی، احمد بن شعیب. (۱۴۲۱ ق). سنن الکبری. تحقیق شعیب الأرناؤوط. بیروت: مؤسسه الرساله.

نوروزی، مجتبی. (بی‌تا). تحریف‌ناپذیری قرآن از دیدگاه سید مرتضی علم‌الهدی. در همایش بزرگداشت هزاره سید مرتضی علم‌الهدی (ج. ۲).

ینبل، خوتیر. (۱۳۹۰ ش). برخی شیوه‌های تحلیل اسناد. سید علی آقایی. مجموعه مقالات حدیث اسلامی خاستگاه‌ها و سیر تطور، ۳۰۵-۳۵۴.

References

- al-Bukhārī, M. (1987). *al-Tārīkh al-Kabīr*. Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyya. [In Arabic]
- al-Dhahabī, Sh. (1984). *Siyar A‘lām al-Nubalā’*. Edited by Shu‘ayb al-Arna‘ūt et al. Beirut: Mu‘assasat al-Risāla. [In Arabic]
- .(2003). *Tārīkh al-Islām wa-Wafayāt al-Mashāhīr wa-l-A‘lām*. Edited by Bashshār ‘Awwād Ma‘rūf. Beirut: Dār al-Gharb al-Islāmī. [In Arabic]
- Feqhīzādeh, ‘A. et al. (2020). *A Critical Analysis of al-Muḥaddith al-Nūrī’s Twelve Arguments for Proving the Omission of Parts of the Qur’ān*. *Pajūhesh-e Dīnī*, no. 41. [In Persian]
- Goldziher, I. (2015). *Hadith and Sunna*. Translated by Sayyed ‘Alī Āqāyī. In *Studies in the Dating of Hadith: Methods and Examples*, 81–106. [In Persian]
- Ḥabash, M. (2007). *The Qur’ān and Its Immunity from Distortion from the Perspective of Imāmī Shi‘ism*. In *Characteristics of the Sīra of the Prophet Muḥammad: Proceedings of the Twentieth International Conference on Islamic Unity*. Tehran: World Forum for Proximity of Islamic Schools of Thought, Cultural Affairs. [In Persian]
- Ḥamīdī, R. (2021). *An Examination of the Significance of Verses 41 and 42 of Sūrat Fuṣṣilat for the Non-Distortion of the Qur’ān from the Perspective of Sunni and Shi‘i Qur’ānic Commentators*. *Goftegu-ye Vahy*, 12(20). [In Persian]
- Hāji Esmā‘īlī, M. (2014). *The Geographical Scope of the Historical Geography of Qur’ānic Readings in the Islamic World*. *Journal of Qur’ānic Readings Studies*, no. 2, 109–128. [In Persian]
- Ibn Ḥajar al-‘Asqalānī, A. (1908). *Tahdhīb al-Tahdhīb*. India: Maṭba‘at Dā‘irat al-Ma‘ārif al-Nizāmiyya. [In Arabic]
- Ibn Ḥanbal, A. (2001). *Musnad al-Imām Aḥmad ibn Ḥanbal*. Edited by Shu‘ayb al-Arna‘ūt, ‘Ādil Murshid, et al. Beirut: Mu‘assasat al-Risāla. [In Arabic]
- Ibn Sa‘d, A. (1990). *al-Ṭabaqāt al-Kubrā*. Edited by Muḥammad ‘Abd al-Qādir ‘Aṭā. Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyya. [In Arabic]
- Ibn Shādhān, A. (2004). *al-Thānī min Ajzā’ Abī ‘Alī ibn Shādhān*. Manuscript published through the free Jawāmi‘ al-Kalim program of the Islamic Network website. [In Arabic]

- Ja'fariyān, R. (1992). *Ukdhubat Tahriḥ al-Qur'ān bayna al-Shī'a wa-l-Sunna*. Qom: The Office of the Supreme Leader's Representative in Hajj, Department of Research and Education. [In Arabic]
- Jawādī Āmulī, 'A. (2005). *The Qur'ān's Immunity from Distortion*. Edited by 'Alī Naṣīrī. 2nd ed. Qom: Esrā Publishing Center. [In Persian]
- Juynboll, G. (2011). *Some Methods of Isnād Analysis*. In Sayyed 'Alī Āqāyī (ed.), *Islamic Hadith: Origins and Development*, 305–354. [In Persian]
- Khū'ī, A. (1990). *al-Bayān fī Tafṣīr al-Qur'ān*. Beirut: Dār al-Zahrā'. [In Arabic]
- Ma'rifat, M, et al. (2000). *The Qur'ān's Immunity from Distortion*. Tehran: Organization for Researching and Composing University Textbooks in the Humanities (SAMT). [In Persian]
- Mahdavi-Rād, M. (2004). *Tahriḥ [Distortion]*. In *Encyclopaedia of the Islamic World*, Vol. 6. Tehran: Islamic Encyclopaedia Foundation. [In Persian]
- Motzki, H. (2011). *Islamic Hadith: Origins and Development*. Prepared by Murtaẓā Karīmī-Niyā. Qom: Dār al-Hadīth. [In Persian]
- , (2015). *Dating Hadith. In Methods and Examples*, edited by 'Alī Āqāyī. Tehran: Hikmat. [In Persian]
- Mudarrisī Ṭabāṭabā'ī, S. (2007). *The Written Heritage of Shi'ism*. Edited by Rasūl Ja'fariyān and 'Alī Qarā'ī. Qom: Mu'arrikh Publishing. [In Persian]
- al-Mizzī, Y. (1980). *Tahdhīb al-Kamāl fī Asmā' al-Rijāl*. Edited by Bashshār 'Awwād Ma'rūf. Beirut: Mu'assasat al-Risāla. [In Arabic]
- al-Muḥāsibī, H. (1978). *Fahm al-Qur'ān wa-Ma'ānīhi*. Edited by Ḥusayn al-Qūtlī. Beirut: Dār al-Kindī; Dār al-Fikr. [In Arabic]
- al-Nasā'ī, A. (2001). *al-Sunan al-Kubrā*. Edited by Shu'ayb al-Arna'ūt. Beirut: Mu'assasat al-Risāla. [In Arabic]
- Nūrūzī, M. (n.d.). *The Qur'ān's Immunity from Distortion from the Perspective of al-Sharīf al-Murtaḍā 'Alam al-Hudā*. In *Proceedings of the Millennium Commemoration Conference of al-Sharīf al-Murtaḍā 'Alam al-Hudā*, Vol. 2. [In Persian]
- Ṣadr, H. (2002). *Shi'ism: The Founders of Islamic Culture*. Edited by 'Alī Mushtāq 'Askarī and Sīrūs Ṣaduqī. Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmiyya. [In Persian]
- Shāh-Mīrzālū, Z. (2017). *A Critical Examination of the Isnād and Matn of Reports on the Distortion of the Qur'ān*. *Husnā*, 9(32). [In Persian]
- al-Ṣan'ānī, A. (1998). *Tafṣīr 'Abd al-Razzāq al-Ṣan'ānī*. Edited by Maḥmūd Muḥammad 'Abduh. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyya. [In Arabic]

al-Ṭabarī, M Jarīr. (n.d.). *Tārīkh*. Beirut: Mu'assasat al-A'lamī li-l-Maṭbū'āt. [In Arabic]

al-Ṭabarī, M. (n.d.). *Tahdhīb al-Āthār wa-Taḥṣīl al-Thābit 'an Rasūl Allāh min al-Akḥbār*. Edited by Maḥmūd Muḥammad Shākir. Cairo: Maṭba'at al-Madanī. [In Arabic]

al-Ṭayālīsī, A. (1998). *Musnad Abī Dāwūd al-Ṭayālīsī*. Edited by Muḥammad ibn 'Abd al-Muḥsin al-Turkī. Egypt: Dār Hajr. [In Arabic]

Zādhūsh, M, et al. (2022). *The Distinction between Revelatory Sending (Mā Unzila) and Explanatory Revelation (Mā Nazala) and Its Role in the Non-Distortion of the Qur'ān*. *Qur'ān, Culture and Civilization*, no. 9. [In Persian]